

ОЦІНКА ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ У СВІТЛІ ЙОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ

Крізь призму оцінки епістолярної спадщини акцентується увага на суспільно-політичних поглядах Григорія Сковороди. Конкретизуються і окреслюються можливі життєві чинники як джерело соціальної вразливості Григорія Сковороди.

Ключові слова: Григорій Сковорода, епістолярний жанр, суспільно-політичні погляди, Михайло Ковалинський.

Evaluation of Gregory Skovoroda epistolary heritage in the light of his social and political views. The attention is drawn to the social and political views of Grigory Skovoroda. Possible life factors as sources of Gregory Skovoroda social vulnerability are specified and outlined.

Keywords: Gregory Skovoroda, epistolary genre, social and political views, Michael Kovalinsky.

Серед доробків Григорія Сковороди чільне місце займає епістолярна спадщина, аналіз якої важливий не тільки для осмислення його світоглядних позицій, а й розуміння витоків багатолітнього духовного і творчого натхнення.

Йдеться здебільшого про листування з Михайлом Ковалинським (79 листів), з яким митця поєднував складний спектр почуттів. Листування продовжувалося впродовж 1762-1794 рр., тобто до останніх днів Григорія Сковороди.

В них простежується наставницька парадигма, бо Ковалинський навчався в Харківському колегіумі, де Сковорода викладав в 1759-1764 рр. (з перервою), тобто брав на себе в стосунках з молодістю людиною обов'язки власне педагога "...Одне тільки мені близьке, вигукну я: о школо, о книги!..."(лист від 20-23 грудня 1762 р.) [4, 261].

Потужним стимулом, який зумовив подальші стосунки (після 1764 року), слугувало відчуття "сродності" духовної, дружби і любові: "Коли я сумую, ти відразу ж береш на себе частину скорботи, якщо я чомусь радію, ти також стаєш учасником радості.." (лист від 12 липня 1763 р.) [4, 307], що простежується в усіх листах до молодшого друга.

Треба нагадати, що знайомство Ковалинського і Сковороди відбулося, коли останньому було 42 роки, але він не мав своєї родини і дітей. Не існує історичних джерел щодо існування у Сковороди відповідних планів на майбуття. Відтак, Михайло Ковалинський, завдяки особистим якостям, співзвучним духовним вимірам Григорія Сковороди, виявився об'єктом сублімації недостатньо реалізованих, в силу незалежних від нього життєвих причин, педагогічних талантів і нереалізованих батьківських рефлексій.

Основний масив листів, спрямований до Михайла Ковалинського, датовано 1762 роком (24 листа), 1763 роком (42 листа) і 1764 роком (6 листів), тобто в часи перебування Григорія Сковороди в м. Харкові. Подальше взаємне листування свідчить про непорушність усталених зв'язків між ними, відчуття приязні і поваги, сприйняття і розуміння Михайлом Ковалинським місця і ролі Григорія Сковороди в своєму житті: "Как воспоминание, так и письма Ваши во мне производят сердечное утешение. В толпе светских стечений наиприятнейшее чувство есть истины и непорочности. А в сих именах мне всегда представляется Вы!.." (лист від 18 лютого 1782 р.) [4, 477].

Листи Сковороди до свого учня 1762-1764 рр., на нашу думку, – це вагомий здобуток епістолярної творчості України. Він є певною збіркою (енциклопедією?) поглядів Григорія Сковороди на шляхи вдосконалення людини з метою здобуття необхідної незалежності і самозначущості в навколишньому світі. Виховательська місія філософа в цих листах заснована на зверненні до постулатів класичних джерел античних авторів, біблійних притч і фразеологізмів, а листування на латині (інколи з включенням певних постулатів на грецькій мові) дає додаткові спонування до всебічного розвитку особистості Михайла Ковалинського.

Слід нагадати, що XVIII століття подарувало європейській літературі певний взірець епістолярної прози, якому було уготоване одразу ж після друку в 1794 році визнання не тільки в Англії, а й в перекладі в інших країнах Європи – "Листи до сина", автором яких був граф Честерфілд (роки життя 1694-1773). Не намагаючись робити порівняльний аналіз вказаного твору Честерфілда і листування Сковороди, ми все ж таки окреслимо деякі ознаки, притаманні цим літературним пам'яткам.

Честерфілд виходив лише з суто прагматичних міркувань, вважаючи, що головними завданнями утвердження певних рис (шляхетність і честь, щедрість і доброта, правдивість і старанність, прихильність до людей і співчуття їм) є досягнення в світі (аристократичному!) необхідної репутації,

задоволення здоровим честолюбством як сходинами до зайняття високого становища у суспільстві. Такий же утилітарний підхід Честерфілд демонструє і в багатьох інших питаннях виховання.

Важливішим для нас є той факт, що рафінований англійський аристократ Честерфілд і козацький син Сковорода, живучи в одні часи і, зрозуміло, не маючи нагоди зустрітися і полемізувати між собою, звертаючись до юних нащадків, сповідували спільну програму в царині морально-етичних принципів. Для розуміння подібного висновку, достатньо прочитати один із перших листів графа Честерфілда до сина від 25 липня 1741 року: "...Только будучи человеком честным и благородным в самом строгом смысле слова, ты сможешь снискать уважение и признание окружающих тебя людей; только будучи человеком даровитым и ученым, ты сможешь вызвать в них восхищение и преклонение" [5, 12]. Такі риси характеру сповідує і Григорій Сковорода, утверджуючи якості, необхідні для добропорядної людини.

Взагалі батьківські листи до сина – один з достатньо розповсюджених жанрів в світовій літературі, починаючи з біблійних Соломонових притч. В цьому контексті постать Григорія Сковороди виходить далеко за межі України і набуває загальноєвропейських обрисів.

Осучаснення світоглядних позицій Григорія Сковорода неможливе без звертання до його суспільно-політичного усвідомлення, існуючих на той час взаємин в суспільстві між різними соціальними групами, притаманними тогочасній спільноті, наближення його через цей світоглядний кластер знань до наших часів, зважаючи на той факт, що в Україні незворотним шляхом проходить грандіозна соціальна трансформація, створюючи суспільну картину, близьку до часів Сковороди.

Які б відчуття у мандрівного філософа, поета, носія і вчителя мудрості виникли б після дорожніх поневірянь, коли б він раптово опинився в нашому часі? Спробуємо змоделювати таку ситуацію і озвучити міркування Григорія Сковороди (спогади про майбутнє?!), який пройшов звичними батьківськими шляхами і зупинився (і стоїть пам'ятником!) перед Києво-Могилянською академією, споглядаючи на осередок формування його життєвого духу і вченості.

У ПАМ'ЯТНИКА ГРИГОРІЮ СКОВОРОДИ

(спогади про майбутнє)

Той день з'являється в уяві...

Ще з ранку не давав підстави

сприймати радощі життя...

Осіній дощ... Пожухлі трави...

Жовтневі сумні відкриття.

Ішов я напівсонним містом...

Простерлась вулиця плямиста

в примарнім світлі ліхтарів.

І двірники жбурляли листя

під шини перших водіїв.

Подільські первозданні храми...

І деінде майстерні брами

будинків – свідків мовчазних

героїв "За двома зайцями"

й Тарасових шляхів земних...

Я стишив хід у Могилянки,

вслухаючись скрізь млу світанку

в пісенність дум Сковороди,

який у мандрах до останку

ніс людям мудрості плоди.

Ось...

з клумаками за плечима

він зупинивсь на відпочинок...

Жупан накинуто до п'ят.

Його шанують в залах чинно...

А тут навколо гурт дівчат...

Радіють споминам ліричним

та спорять майже політично,

бо час вибагливий стрімкий,

коли надії пересічні

потрощить буревій стихій,

породжених у владних залах,

які нерідко, мов вокзали

перед відправкою в острог.

Хоч, владарюючи зухвало,

чомусь не дбають про урок!

Ще місто снило... і відверто

хтось мав би стати за мольбертом
 й відобразить на полотні
 філософа у свитці й светрі,
 дівчат в сучасному вбранні.
 Щоб він згадав? – Обранець долі,
 сповідник праведності й волі,
 людської гідності й чеснот,
 вслухаючись в жалі і болі,
 в свій осучаснений народ.
 Він чує речі перехожих
 і ветеранів в час погожий
 на лавках у камінних ніг...
 І думає "... Чому ж так схожі
 незгоди у людей простих?
 Немов сплюндровані століття
 для України на віки...
 Багато змін пройшло на світі
 та знов вирує лихоліття,
 в ярмі кріпацтва земляки.
 Стократно гірші за ординців
 свої пани гребуть по вінця –
 жадоба точить серце їм...
 І душі їх убогі, ниці...
 Ні краплі помислам святим.
 Страшна для України днина...
 Бідують люди... Мов чужина,
 навколо батьківські краї...
 І хто ж – герой чи бог зупинить
 страждання на землі моїй...".
 Постояв я у постаменту...
 Думки підслухавши поета,
 відчувши біль його і гнів...
 Невже стає країна гетто
 для мільйонів злидарів?!

Можливо, вкладаючи у уста Григорія Сковороди наведені вище соціально-викривальні речі, автор подорожніх нотаток після надуманої мандрівки філософа є достатньо категоричним. Та все ж таки життєвий шлях Сковороди свідчить про його фундаментальне знання різних верств, соціальних прошарків населення тогочасної Російської імперії, починаючи з царського двору в Санкт-Петербурзі і країв, про які він писав: "Мати моя, Малороссія, і тетка моя, Украина." (лист від 26 вересня 1790 р.) [4, 356].

У формуванні суспільно-політичного світогляду Сковороди, безперечно, зіграли роль і навчання у Києво-Могилянській академії, і подорож за кордон. І не тільки ці обставини. Але безпосереднім подразником і джерелом його уявлень щодо оцінки аморальності і цинічного відношення до простої людини привілейованих соціальних груп стало перебування в якості вчителя сина поміщика С. Томари в с. Каврай у віці 31-37 років (з перервою). С. Томара був типовим представником свого класу. На очах Сковороди відбувалися поміщицькі сваволя і безкарність щодо підпорядкованих, закріпачених людей. Існувало також певне побоювання і на можливість закріпачення самого Сковороди. Аналізуючи тогочасні закони Л. Махновець (1972), так характеризує існуючий стан речей: "...можна було потрапити в кріпаки за будь-що: взяти шлюб із кріпачкою або з кріпаком, народитися від кріпака, просто сидіти тривалий час на панській землі, позичити в пана гроші і не мати змоги віддати їх... Відомостей про те, що пани особливо охоче закріпачували учителів, будівничих, художників, музик, співаків, можна знайти скільки завгодно..." [2, 132].

Саме з листів Сковороди ми маємо можливість довідатись про осередок (світ) зосередження зла, який, на думку філософа, пов'язаний насамперед із панством. Уболіваючи за долю свого друга М. Ковалинського, в одному з листів (липень-серпень 1765 р.) Сковорода пише: "...як недалеко ти був би від загибелі, ставши учителем у панському дворі..." [4, 351]. В цьому листі ще більш виразнішим його ставлення до панства постає в таких реченнях: "Коли б він був у безпечнішому місці, я менше непокоївся б, але ж він перебуває у панському дворі – кублі обманів і злочинів. Людина в твоєму юному віці недосвідчена, легко піддається обманові і впливові аморальності; я сам маю досвід і тим більше непокоюся – непокоюся і маю право непокоїтися..." [4, 350].

Негативне ставлення демонструє Сковорода і до найвищих шаблів влади, до царизму. Життя Сковороди, а особливо періоди формування його особистості як педагога, письменника, філософа проходять на тлі безперервної боротьби за царський трон після смерті Петра I (28 січня 1725 року): 1725-1727 рр. царювання Катерини I; 1727-1730 рр. – Петра II; 1730-1740 рр. – Анни Іоанівни (дочка Івана V); 1740-1741 рр. – неповнолітнього Івана VI (внаслідок дворського перевороту); 1741-1761 рр. –

дочка Петра І Єлизавета Петрівна (внаслідок дворського перевороту); 1761-1762 рр. – Петра ІІІ; 1762-1796 рр. – Катерини ІІ (внаслідок дворського перевороту). Цілком вірогідно, що інформація стосовно певних брудних обставин цієї низки подій доходила до України і безпосередньо до Григорія Сковороди, зважаючи на освіченість і суспільно-ієрархічне становище людей з його оточення.

Знаходячись упродовж більш ніж двох років в капелі при дворі Єлизавети Петрівни у віці, достатньому для серйозних спостережень і висновків, Сковорода, безумовно, зрозумів, що криється за фасадом, оздобленим коштовностями: "Що це таке, чий злий дух нас вабить до підфарбованих красот цього світу? Блиск палаців чи порфири? Ах, ти не бачиш, скільки зла криється всередині, під красивою зовнішністю: змія таїться в траві..." (лист, березень-квітень 1763 р.) [4, 292].

Ще відвертішим Сковорода постає в листі до Михайла Ковалинського від 29 серпня 1763 року: "Найнечестивішою людиною був Ірод, до краю зіпсований своїми звичаями і вихованням, він звик до розкошів настільки ж, наскільки, як ми бачимо, звикли до них сучасні магнати... Я не високо шаную і не поважаю не тільки таких царів, яким був Ірод, але навіть і хороших царів" [4, 312].

Більш категоричну заяву Григорій Сковорода висловив в наступних рядках, які присутні в "Песне 20-й", що увійшла до "Сада божественных песней", написаних влітку 1762 року:

"О міре! Мір безсоветный!
Надежда твоя в царях!
Мниш, что сей брег безнаветный!
Вихрь развеет сей прах" [3, 77-78].

Звертаючись до дати написання вказаного твору, можна припустити, що такі слова були реакцією на чутки щодо вбивства Петра ІІІ, які поширювалися в суспільстві після його смерті і сходження на трон Катерини ІІ (1762 рік). Але, на нашу думку, необхідно транслювати ці рядки в більш загальному звучанні в контексті суперечливого суспільно-політичного різноманіття, на тлі якого проходило життя і формування Григорія Сковороди.

XVIII століття було насичене карколомними подіями для усіх верств населення як на Правобережжі (знаходилося під владою Польщі), так і на Лівобережній і Слобідській Україні.

Прагнучи зміцнити владу землевласників і козацької старшини, яка поступово перетворювалась на звичайних поміщиків, царська влада посилює тиск на Лівобережну і Слобідську Україну – ліквідує Запорізьку Січ (1775 рік), змінює територіальний поділ, вводячи подібно до усієї Російської імперії губернський устрій (1782 рік), козаці полки переводить до регулярної армії і закріпачує остаточно селян (1783 рік).

Правобережжя було перманентно охоплено визвольною боротьбою, яка увійшла до історії як гайдамацький рух. Це було явище "...которое под. именем гайдамачества держало под. своїм гнетом жизнь края в течение всего столетия" [1, 359]. Найбільш значні повстання відбулися у 1734 році, 1759 році і особливо 1768 році (Коліївщина). Тобто, хоча антифеодальна боротьба не припинялася протягом всього XVIII ст., особливо величезного розмаху вона набула в його другій половині. Це стосувалося і безпосередньо території Російської імперії – Селянська війна 1773-1775 рр. під приводом Омеляна Пугачова.

Вірогідно, що поінформованість Григорія Сковороди відносно наведених подій, з одного боку, і те приниження, нерозуміння і цькування, яке він відчував, з іншого боку, вилилися в сплески суспільно-викривальних бунтівних думок в його творчості в періоди вчителювання в с. Каврай і в Харківському колегіумі (листи 1762-1764 рр.).

Так, до періоду вчителювання Григорія Сковороди в с. Каврай відносять найбільш відомий твір "Песнь 10-я", що увійшов до "Сада божественных песней" і носить гостро сатиричний характер, висвітлюючи негативні звички панівних прошарків населення.

На ті ж часи припадає написання вірша, що вмістив для Сковороди безперечне програмне спрямування щодо мети і зиску особистого життя "De libertate" ("Про свободу"):

Что то за волность? Добро в ней какое?
Іны говорят, будто золотое.
Ах, не златое, если сравнить злато,
Против волности, еще оно блато.
О, когда б же мне в дурне не пошиться,
Дабы волности не могл как лишиться.
Будь славен вовек, о муже избранне,
Волности отче, герою Богдане! [3, 91]

Посилання до Богдана і заголовки вірша дають однозначну відповідь на шляхи пошуку і зміст самої "волности" для Сковороди.

З 1769 року починається період мандрівного життя Сковороди, відторгнення від офіційно-бюрократичного світу, який мав надати усі можливі для такої освіченої людини блага і вигоди. Попереду чекали безперспективність і невпорядкованість існування. Остаточно це стало зрозуміло після останньої невдалої спроби посісти місце учителя в Харківському колегіумі в 1775 році (лист до Харківського губернатора Д.Норова) [4, 395].

Почалися поневіряння Сковороди... Він описує ці часи так: "Живу, яко ничто же імуцій, а вся содержацій, малим сим быть научився. І будьто мореходець пливу, виглядивая, не видать ли сладчайшагоот всех бед пристанища – смерти" (лист до Івана Диського від 20 листопада 1778 р.) [4, 396].

Ще більш драматичнішими почуттями сповнений лист від 19 лютого 1779 р. до Артема Карпова "Ангел мой хранитель ныне со мною веселится пустынею. Я в ней рожден. Старость, нищета, смирение, безпечность, незлобіє суть мои в ней сожительницы..." [4, 396-398].

Вірогідно, що в зазначені роки безперервна боротьба за виживання, необхідність пристанища і покровителів, неможливість повного заглиблення в світ власних творів давали йому простір у думках щодо соціальної нерівності і негараздів, але відсутність матеріальної свободи і своєрідна соціальна залежність утаємничили суспільно-протестні настрої Сковороди, спрямувавши дух і енергію на інший щабель – філософське осмислення людського буття.

Він міг би знов повернутися у властиве для нього річище життя, якби здійснилися плани учня і незмінного друга М.Ковалинського: "Ты сам там не разлучен со мною в мыслях моих, как я сам с собою. Почему и желание мое видеть тебя и окончить век вместе. Я всячески стараюсь купить деревню в Харьковском наместничестве, для привычки к тому краю и для тебя" (лист від 22 червня 1787 р.) [4, 480]. Але такі надії залишилися лише на папері...

Використані джерела

1. Ефименко А.Я. История украинского народа /Ефименко А.Я. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.
2. Махновець Л. Григорій Сковорода /Махновець Л. – К.: Наукова думка, 1972. – 256 с.
3. Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах / Сковорода Г. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1. – 532 с.
4. Сковорода Г. Повне зібрання творів у двох томах / Сковорода Г. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.2. – 576 с.
5. Честерфилд. Письма к сыну. Максимум. Характеры / Честерфилд. – Ленинград: Наука, 1971. – 256 с.